Prof. Dr. Ali M. Hasanov

GÜNEY KAFKASYA, HAZAR-KARADENİZ HAVZALARI VE AZERBAYCAN'IN JEOPOLİTİĞİ

I. Cilt

Aktaran:
Azad Ağaoğlu
Fuad Şammedov

ÖTÜKEN

İçindekiler

Giriş 7

I. Kısım
Azerbaycan'ın Jeopolitik Gelişim Tarihi ve Karakteristiği, Çağdaş Ulusal Kalkınma Politikasının Temelleri

I. Bölüm
Azerbaycan'ın Jeopolitik Gelişim Tarihi

1.1. En Eski Zamanlardan I. Dünya Savaşı'na Kadar Azerbaycan'ın Jeopolitik Durumu 15
1.2. I. Dünya Savaşı Döneminde Güney Kafkasya'da Jeopolitik Durum ve Dış Ülkelerin Çalışmaları 23
1.3. Azerbaycan'ın Bağımsızlık İlanı ve Güney Kafkasya'nın Jeopolitik Durumuna Etkisi 31
1.4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Jeopolitik Etkinliği ve Dış Ülkelerin Güney Kafkasya Politikası 36
1.5. I. Dünya Savaşı'nın Bitişinin Ardından Güney Kafkasya'da Jeopolitik Durumun Değişmesi ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hükümetinin Diplomatik Manevraları 42
1.6. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Sukutu ve Jeopolitik Sonuçları 53

II. Bölüm
Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Çağdaş Ulusal Kalkınma Politikası: Karakteristiği, Ana Görev ve Şartları

2.1. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ulusal Kalkınma Politikasının Şekillenmesi, Ana Aşamaları ve Karakteristik Özellikleri.....67
2.2. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ulusal Kalkınma Politikasının Ana İlke, Görev ve Şartları....80

III. Bölüm
Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Çağdaş Jeopolitik Gelişim Özellikleri: Jeopolitik Statü, Görev ve Beklentileri

3.1. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Gelişim Özellikleri, Başlıca Jeopolitik Görev ve Beklentileri 91
3.2. Azerbaycan'ın Jeopolitik Statüsü ve Çağdaş Jeopolitik Faaliyet Tüzüğü 114
3.3. 21. Yy.da Azerbaycan'ın Başlıca Jeopolitik Görev ve Beklentileri 120

II. Kısım
AZERBAYCAN'IN DIŞ DÜNYAYLA JEOPOLİTİK İLİŞKİLERİ

I. Bölüm
Avrasya'nın Genel Jeopolitik Karakteristiği ve Çağdaş Durumu

1.1. Avrasya'nın Genel Jeopolitik Karakteristiği 151
1.2. Avrasya'nın Bölgesel Jeopolitik Durumunu Etkileyen Farklı Çıkar Sistemleri: Uluslararası, Bölgesel ve Ulusal Hedefler 155

1.3. Avrasya'nın Önemli Devletlerinden Biri Olarak Rusya: Jeopolitik Gelişim Tarihi ve Modern Jeopolitiği. Rusya'nın Avrasya Politikasında Azerbaycan'ın Yeri ve Önemi 159
1.4. ABD'nin Avrasya Politikası ve Azerbaycan'la Jeopolitik İlişkilerinin Karakteristiği 190
1.5. Avrupa Birliği'nin Avrasya Politikası ve Azerbaycan'la Jeopolitik İlişkilerinin Karakteristiği 220
1.6. Türkiye'nin Avrasya Politikası ve Azerbaycan'la Jeopolitik İlişkilerinin Karakteristiği 234
1.7. İran'ın Avrasya Politikası ve Azerbaycan'la Jeopolitik İlişkilerinin Karakteristiği 255
1.8. Diğer Önde Gelen Ülkelerin Avrasya Politikası ve Azerbaycan'la Jeopolitik İlişkilerinin Karakteristiği.....278

II. Bölüm
Post-Sovyet Coğrafyasının Genel Jeopolitik Karakteristiği. BDT Ülkeleri ve Rusya: Farklı Çıkarlar ve Bölgesel Jeopolitik Faaliyetinin Başlıca Özellikleri

2.1. SSCB'nin Dağılmasının Ardından Post-Sovyet Coğrafyasında Jeopolitik Süreçler: BDT'nin Ortaya Çıkışı, Faaliyeti, İç Kamplaşma Yönelimleri Ve Başlıca Nedenleri 285
2.2. Post-Sovyet Coğrafyasında Jeopolitik, Jeoekonomik ve Askerî-Stratejik İlişkilerde Ana Yönelimler 290
2.3. BDT Çerçevesinde Çok Yönlü Entegrasyon Süreçlerinin Karakteristiği 297

III. Bölüm
Merkezî Asya ve Hazar Havzasının Genel Jeopolitik Karakteristiği: Yerel, Bölgesel ve Uluslararası Çıkarlar Sistemi

3.1. Merkezî Asya, Hazar Denizi ve Karadeniz Havzalarıyla Güney Kafkasya'nın Jeopolitik Karakteristiği, Çağdaş Dünya Politikasındaki Yeri ve Önemi 311
3.2. Merkezî Asya ve Hazar Havzası Ülkelerinin Jeopolitik, Askerî-Stratejik ve Jeoekonomik Çıkar Sistemleri ve Azerbaycan'la İlişkilerinin Karakteristiği 314

IV. Bölüm
Karadeniz Havzası ve Güney Kafkasya'nın Bölgesel Jeopolitik Karakteristiği ve Uluslararası Çıkarlar Sistemi

4.1. Karadeniz Havzasının Uluslararası ve Bölgesel Çıkarlar Sisteminde Ukrayna'nın Jeopolitik ve Askerî-Jeostratejik Konumu. Azerbaycan-Ukrayna İlişkilerinin Karakteristiği.....339
4.2. Karadeniz Havzasının Jeopolitiğinde Beyaz Rusya ve Moldova'nın Rolü ve Azerbaycan'la Jeopolitik Ortaklık Yönelimleri 354
4.3. Güney Kafkasya'nın Bölgesel Jeopolitik Çıkarlar Sistemi: Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Arasındaki İlişkilerin ve Barış İçinde Bir Arada Var Olmanın Başlıca Şart ve Gereksinimleri 359
4.4. Azerbaycan'ın Karadeniz Havzası ve Güney Kafkasya Ülkeleriyle Jeopolitik İlişkilerinin Karakteristiği 374

Kaynaklar.....383

Giriş

SSCB'nin parçalanması ve sosyalist rejimin sukutu, yeryüzündeki total çatışmanın ve bu çatışmadan kaynaklanan Soğuk Savaş'ın bitmesi, bağımsızlıklarını kazanan yeni ülkelerin uluslararası hukukun birer öznesine dönüşmeleri gibi küresel çapta gelişmeler 20. Yy. sonunda yeryüzünün genel jeoekonomik durumunu değiştirmenin ötesinde, uluslararası ilişkiler sisteminde de esaslı değişimlerin temellerini attı, bu sistemin yapısını ciddi ölçüde değiştirdi.

Günümüzde uluslararası ilişkiler sistemi ve küresel çıkarların yapısı; kapsamı ve coğrafyası açısından, sosyalist ve kapitalist kamplar arasında ideolojik çekişme çerçevesinde değil, ulusal, bölgesel ve küresel olmak üzere üç ayrı coğrafi ölçüt çerçevesinde ve her ülkenin ulusal çıkarları, ulusal güvenliği düzleminde şekillenmektedir. Uluslararası ilişkilerin ve uluslararası sistemin bu tipoloji çerçevesinde sınıflandırılması hem yeryüzünün tamamının, hem de bölgelerin ve devletlerin jeopolitik çıkarlarının, askerî-jeostratejik durumlarının ve güvenlik ortamlarının özelliklerine bağlı bulunmaktadır. Ulus devletlerin yalnız başına ya da politik, askerî, ekonomik kamplar halinde uluslararası ilişkiler üzerinde yaptıkları etki, devletlerin ulusal güvenlik politikaları, ulusal çıkarları ve egemenlikleri gibi etkenler de bu sınıflandırmayı önemli ölçüde etkilemektedir.

Fakat farklı düzlemlerde yapılan sınıflandırmalar bir yana, çağdaş dünya düzeninin ve küresel jeopolitik çıkarların genel yapısı ve bunların sürekliliğinin sağlanması ihtiyacı küresel ölçekli ve yekpare, hiyerarşik bir iletişim sisteminin (yapılanmasının) mevcudiyetini de kaçınılmaz kılmaktadır. Küresel, bölgesel ya da ulusal ölçekte bulunmasına bakılmaksızın, söz konusu sistemin güvenilirliği ve işlevselliği her düzeydeki ilişkilerin özelliklerinin, tehlike kaynaklarının, araç ve mekanizmalarının göz önünde tutulmasını da zorunlu kılmaktadır.

Mevcut şartlarda yeryüzünün jeopolitik realitesini en fazla etkileyen ve bu realiteye birtakım özellikler kazındıran etkenlerden bir tanesi de Avrasya'da,

yani Hazar Denizi ve Karadeniz havzalarıyla Güney Kafkasya ve Merkezî Asya'da bağımsızlıklarını yeni kazanmış olan ülkelerin takip ettikleri jeopolitik çizgidir. Yeryüzünün tamamında olduğu gibi, söz konusu coğrafyada da bağımsızlık kazanarak uluslararası ilişkiler sisteminin bir öznesine dönüşen her ülke; jeopolitik statüsünü ve etkinlik normlarını, ulusal kalkınma ve güvenlik meselelerini, ulusal çıkarlarının çerçeve ve görevlerini tahlil ve analiz eder, iç ve dış kaynaklı jeopolitik, jeoekonomik ve askerî-jeostratejik çıkarlarını korumak amacıyla çeşitli mekanizmalar dener, uluslararası güvenlik doktrini ve askerî doktrinin oluşturulması gibi stratejik görevlerini gerçekleştirir. Her ülkenin ilgili kurumlarının, politik ve bilimsel çevrelerinin geniş ölçekli jeopolitik araştırmalar ve stratejik analizler yapmaları tüm bu görevlerin başarılması açısından gereklidir.

Her bağımsız ülkenin uluslararası arenadaki konumu ve nüfuzu ulusal, bölgesel ve küresel ölçekte gerçekleştirdiği kalkınma çizgisine, takip ettiği jeopolitik çizginin çevikliğine ve verimliliğine, dış dünyayla kurduğu jeopolitik ilişkilerin etkinliğine bağlı bulunmaktadır. Azerbaycan'ın bölge ve dünya ülkeleriyle tesis ettiği jeopolitik ilişkilerin, ulusal kalkınma ve güvenlik alanında izlediği stratejinin temel görevlerinden bir tanesini Cumhurbaşkanı İlham Aliyev *"bağımsızlığın pekiştirilmesi, sürekli kalkınmanın ve devletin egemenlik haklarının temin edilmesi, uluslararası ilişkilerin pek çok öznesiyle karşılıklı çıkarlara dayalı verimli ilişkilerin kurulması ve ulusal çıkarların azami düzeyde korunması"* şeklinde ifade etmiştir.[1]

Avrupa'yla Asya arasında ulaşım ve iletişim hatlarının kesişme noktasında, jeopolitik, jeoekonomik ve askerî-jeostratejik açılardan büyük önemi haiz, zengin enerji rezervlerine sahip bulunan bir coğrafyada yer alması Azerbaycan'ın ulusal, bölgesel ve küresel ölçekli çıkarlarının ana istikamet ve mekanizmalarının şekillenmesi üzerinde belirleyici ölçüde tesire sahiptir. Avrasya'nın en önemli bölgelerinden bir tanesi olarak kabul edilen Hazar Denizi ve Karadeniz havzalarıyla Güney Kafkasya'nın Rusya açısından daima özel bir önem arz ettiği, son iki yüzyıldan beridir Rusya'nın jeopolitik etkisi, jeoekonomik ve askerî-jeostratejik açılardan Rusya'nın kontrolü altında bulunduğu bilinmektedir. Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından söz konusu bölgede bir süreliğine göreceli olarak "jeopolitik boşluk" oluşması genel anlamıyla jeopolitik ortamı olumsuz etkilemiş, etnik ayrılıkçılık ve çekişmeleri, ayrışma süreçlerini teşvik etmiştir. Diğer yandan, söz konusu coğrafya üzerinde kontrole sahip bulunma ayrıcalığının Avrasya'nın daha geniş bölgelerini de

[1] Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in Nutuk, Konuşma, Söyleşi ve Beyanatları. //http://president.az/articles/11725

etki altında tutma olanağı vermesi nedeniyle, Rusya'yla beraber diğer küresel güçler ve büyük devletler de bu coğrafyaya yönelik olarak jeopolitik, jeoekonomik, askerî-jeostratejik çıkarlarını belirginleştirmişlerdir.

20. Yy. sonlarından itibaren Hazar Denizi ve Karadeniz havzalarıyla Güney Kafkasya kıtalar arası enerji, ulaşım ve iletişim bağlarının, küresel enerji güvenli sisteminin etkili merkezlerinden bir tanesine dönüşmüştür. Bu gelişme bölgenin genel jeopolitik durumuyla beraber, bölge ülkelerinin ulusal, bölgesel ve küresel ölçekte takip ettikleri politikaları da önemli boyutta etkilemiştir.

Uzmanlara göre, Azerbaycan'ın 1993 yılından itibaren Haydar Aliyev önderliğinde takip ettiği ulusal, bölgesel ve küresel ölçekli politika çizgisi Hazar Denizi ve Karadeniz havzalarıyla Güney Kafkasya bölgesinde elverişli jeopolitik ortamın şekillenmesi ve istikrarın sağlanması sürecinde özel bir öneme sahip bulunmuştur. Bu politik çizginin temel istikametlerinden bir tanesi, bölgedeki jeopolitik gelişmelere azami ölçüde etkin bir şekilde katılmaktan ve her alanda ulusal çıkarların korunmasından ibarettir.

Günümüzde söz konusu bölgenin jeopolitik yaşamında bölge ülkeleri yanında üç ana jeopolitik güç, Rusya, ABD ve AB bulunuyor ve bunlar kendi ulusal çıkarlarını azami ölçüde temin etmek için çalışmaktadırlar. Bu coğrafyadaki küresel, bölgesel ve lokal ölçekli çıkarların sınıflandırılması, bölgenin genel jeopolitik ortamını ve bölgede etkin tüm jeopolitik aktörlerin faaliyetini etkileyen faktörlerin araştırılması, bölgede çıkarları bulunan ülkelerin ve uluslararası güç odaklarının jeopolitik stratejilerinin, bölgeye ilişkin olası senaryoların tetkik edilmesi gitgide daha fazla önem kazanmaktadır.

Azerbaycan'ın ulusal kalkınmasının, güvenlik, enerji, ulaşım, iletişim, enformasyon ve diğer alanlarda takip ettiği politik çizgilerin teorik ve pratik dayanaklarının, ülkenin temel kalınma rezevlerinin oluşturulması, bağımsız bir ülke olarak hayati çıkarların çerçevesinin belirlenmesi ve bu çıkarların temin edilmesi, toplumun sosyoekonomik, politik ve manevi dayanaklarının yeni değer ve ilkeler temelinde şekillendirilmesi gibi görevler ulusal politikanın özel bir kolunu oluşturmaktadır ve devlet yapılanması sürecinin öncelikli, önemli meselelerine dönüşmüştür. Bu nedenledir ki ulusal ve jeopolitik çıkarların her düzeyde temin edilmesine yönelik olarak gerçekleştirilen dış politikanın araştırılması, bu politikanın hedef ve görevlerinin bilimsel ve teorik açılardan incelenmesi Azerbaycan'da siyaset biliminin öncelikli meseleleri arasındadır. Azerbaycan'ın dış dünyayla jeopolitik ilişkilerini, ulusal, bölgesel ve küresel ölçekli politikasının temel hedeflerini, her seviyede görev ve yönelimlerini tespit ve tetkik eden kapsayıcı eserlerin ortaya konması büyük bir ihtiyaç haline gelmiştir.

Okurların dikkatine takdim edilen *Güney Kafkasya, Hazar-Karadeniz Havzaları ve Azerbaycan'ın Jeopolitiği* adlı işbu çalışmada dünyanın önde gelen ülkelerinin ve bölgesel güçlerinin Avrasya coğrafyasında sergiledikleri jeopolitik tutum, bu tutumun Azerbaycan'ın bugünkü ve gelecek jeopolitik durumu üzerindeki mevcut ya da muhtemel etkileri incelenmektedir. Çalışmada Azerbaycan'ın takip ettiği jeopolitik çizgi, dış dünyayla tesis ettiği jeopolitik ilişkilerin temel dayanak, amaç ve görevleri, ana yönelim, mekanizma ve araçları da siyaset bilimi açısından analiz edilmiştir.

Bir bilim olarak jeopolitik insanlığın bir arada var olma normlarını, güvenli bir şekilde ortak faaliyetlerini planlamanın yanında, uluslararası politika arenasında mevcut açık ve kapalı toplulukları da değerlendirir, ekonomik, sosyal, çevresel, dinî, kültürel, bilişimsel ve demografik açılardan farklı durumlarda bulunan ülkelerle doğru ilişkiler kurmayı öğretir, devlet yöneticilerinin, politikacıların, yöneticilerin, askerî alanda, güvenlik ve strateji alanlarında planlamayla uğraşan devlet görevlilerinin jeopolitik bakış açısına sahip olmalarına katkıda bulunur. Okurların dikkatine sunulan işbu çalışmanın bu açıdan önemli olacağına inanıyoruz.

I. Kısım

AZERBAYCAN'IN JEOPOLİTİK GELİŞİM TARİHİ VE KARAKTERİSTİĞİ, ÇAĞDAŞ ULUSAL KALKINMA POLİTİKASININ TEMELLERİ

I. Bölüm

AZERBAYCAN'IN JEOPOLİTİK GELİŞİM TARİHİ

1.1. En Eski Zamanlardan I. Dünya Savaşı'na Kadar Azerbaycan'ın Jeopolitik Durumu

Uluslararası ilişkilere yeni bir düzen getiren Vestfalya Antlaşması (1648) öncesinde Azerbaycan'ın tarihi oldukça karışık ve çelişkilerle doludur. Coğrafi mekân karakteristiği açısından önemli bir bölge olan Hazar havzası, Güney Kafkasya, Anadolu ve Merkezî Asya daima dış ülkelerin ve büyük komutanların dikkatini kendine çekmiş ve yayılmacılık girişimlerine maruz kalmıştır.

Bugünkü Azerbaycan coğrafyasında kurulmuş olan eski devletler (Manna, Atropatena, Albanya) çeşitli dönemlerde bağımsız siyaset izlemiş, dış dünyanın durumuna bağlı olmaksızın devlet yapılarını ve sınırlarını korumaya çalışmışlardır. Ne var ki jeopolitik ve askerî-jeostratejik durumun etkisiyle Azerbaycan'ın siyasi coğrafyası da zaman zaman birtakım değişikliklere maruz kalmış ve bu coğrafyada kurulan devletler, kendilerini savunmak için gösterdikleri tüm çabalara rağmen, tarihin belli dönemlerinde bölgelerindeki daha güçlü devletlerin ya da büyük imparatorlukların yönetimi altına girmiştir.

Milattan önce Azerbaycan uzun süre Medya, Ahameniş ve Sasani İmparatorluklarının yönetiminde bulunmuş, miladi 7. Yy.dan itibaren de Hilafet'in yönetimi altına girmiştir. Hilafet'in ardından Azerbaycan coğrafyasında ortaya çıkan feodal devletleri (Saciler, Salariler, Revvadiler, Şirvanşahlar, Şeddadiler) 9-11. Yy.larda dış dünyayla, komşu ülkeler ve halklarla çeşitli alanlarda ilişkiler kurmuş ve egemen yönetimlerini korumak için çaba harcamışlardır. Daha sonraki yüzyıllarda Azerbaycan, İldenizliler dönemi (1136-1225) istisna olmak kaydıyla çeşitli yayılmacı imparatorlukların ve bu arada 11-12. Yy.larda Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun, 13. Yy.dan itibaren İlhanlıların yönetimi altında bulunmuştur.

Altın Orda Hanı Canıbeg (1341-1357) 1357 yılında Şirvanşah Kavus ile bir olarak İlhanlıların varlığını sonlandırdı, fakat Moğol kökenli Celayiriler, Çobanoğulları ve Timurlular 1367-1410 yılları arasında Azerbaycan'a hâkim olmayı sürdürdüler.

Anlaşılacağı üzere Azerbaycan, uzunca bir süre yabancı yayılmacıların yönetimi altında bulunmak zorunda kalmış, buna rağmen bu büyük ve birbirinden farklı imparatorlukların bir parçasıyken bile kendine özgü maddi ve manevi değerlerini, dilini, milli varlığını muhafaza etmeyi ve geliştirmeyi başarmıştır. Böylesi bir gelişmenin sonucudur ki Avrupa'dan daha önce, henüz 15. Yy. sonlarından itibaren Azerbaycan'da Safeviler önderliğinde merkezîleşmiş ulusal devlet kurma hareketi başlamıştır.

Merkezîleşmiş ulus devlet hareketinin başlamasına izin veren ortamın oluşması, aslında daha önceki dönemlerde, yani İldenizliler (12-13. Yy.), Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri (15. Yy.), Şirvanşahlar Devleti (15-16. Yy.) zamanında vb. dönemlerde cereyan eden siyasi süreçlerin bir sonucuydu. Adları anılan devletler karmaşık jeopolitik ortamda hem komşularıyla, hem de kendi dönemlerinin diğer devletleriyle temas halinde bulunmuş, çeşitli düzeylerde diplomatik ilişkiler tesis etmişlerdi.[2]

Avrupa'da ulus devletlerin ortaya çıkış sürecinin başlaması ve Kutsal Doğu Roma İmparatorluğu'nun çöküşü öncesinde Azerbaycan'da kurulmuş olan Safeviler Devleti, uzmanlara göre, bölgenin güçlü devletlerinden bir tanesine dönüşebilmişti. Safevi Devleti bütün göstergeler açısından (ortak mekân, toplu nüfus, defakto yönetim, diğer devletlerce tanınma vb.) Vestfalya sisteminin ilkelerine uymaktaydı. Bölgesinde gayet bağımsız bir dış politika faaliyeti uygulamaktaydı ve uluslararası arenada nüfuz sahibiydi. Safeviler yalnızca bir ulus devlet kurmak ve bu devleti korumakla yetinmemiş, kendi dönemlerinin şartları doğrultusunda sınırlarını genişletmek ve yeni yerler işgal etmek politikasını da izlemişlerdir. Özellikle I. İsmail döneminde (1501-1524) Safeviler Azerbaycan'ın tamamını bir devletin sınırları içinde birleştirmeye muvaffak olmuş ve daha eski dönemlerde çeşitli komşularca işgal edilen toprakları geri almak amacıyla kanlı savaşlara girmişlerdir. Dış politika çizgisi ve devlet çıkarları Osmanlı İmparatorluğu'nun politikasıyla çakıştığından, Safevilerle bu ülke arasında uzun süren savaşlar (1514, 1578-1590 vb.) yaşanmıştır. Uzmanlara göre her iki devletin ve özellikle Safevilerin zamanla zayıflatılması amacına hizmet eden bu savaşlar Osmanlı-Safevi ilişkilerinin Avrupa ülkeleri ve Rusya tarafından provoke edilmesinin bir sonucuydu.[3]

I. Abbas döneminde (1587-1629) Safevi Devleti kaybettiği toprakları geri almak, merkezîleşmiş devlet yapısını ayağa kaldırmak amacıyla hem içte, hem de dışta uzun süre ciddi bir şekilde çalışmış, fakat eski sınırlarına tekrar ka-

---

[2] Bkz. Efendiyev, O. *Azerbaycan Safeviler Devleti*. Bakü, 1993; Mahmudov, Y. *Azerbaycan Diplomasisi. Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletlerinin Avrupa Ülkeleriyle İlişkileri (XV-XVII. Yüzyıllar)*. Bakü, 2006.

[3] Bkz. Ferzelibeyli, Ş. *Azerbaycan ve Osmanlı İmparatorluğu (XV-XVI. Yüzyıllar)*. Bakü, 1999.

vuşması mümkün olmamıştır. 1590 yılında İstanbul'da Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında imzalanan antlaşma gereği Azerbaycan toprakları ikiye parçalanmıştır. Şirvan, Karabağ, Tebriz, Serap, Maraga ve bunun batısındaki bütün topraklar Osmanlı İmparatorluğu'na geçmiş, Halhal, Erdebil, Karadağ, Talış, Zencan, Sultaniye ise Safevilerde kalmıştır.

Safevi Devleti I. Abbas'ın döneminde Fars vilayetleri ve diğer topraklar sayesinde biraz daha genişlemiş ve Azerbaycan coğrafyasının sınırları dışına taşarak bir imparatorluğa dönüşmeye başlamıştır. Osmanlı yönetimindeki bölgelere (çoğunlukla Azerilerle meskûn Batı Azerbaycan topraklarına) yakınlığı dolayısıyla Safeviler kendi başkentlerini Tebriz'den ve daha sonra Kazvin'den daha iç bölgelere, yani Fars vilayetlerine (İsfahan'a) taşımışlardır. Bu tarihten itibaren Azerbaycan toprakları, imparatorluk sınırları içinde Azerbaycan Vilayeti adıyla beylerbeyliği statüsünde bir yönetim birimi olmuştur. Afşar hanedanından Nadir Şah'ın (1736-1747) iktidarından sonraki dönemde de imparatorluk ve bu imparatorluktan kopan Hanlıklar Azeri kökenli kişilerce yönetilmekle beraber (İran'da Fars kökenli yönetimin iktidara gelişi 1925 yılında Pehlevilerle olmuştur), dış dünyada aynı imparatorluk Safevi Devleti olarak değil, Pers Devleti ve daha sonra İran adıyla anılmaya başlanmıştır.

Osmanlı-Safevi çekişmesi sonucunda Azerbaycan, daha önce de vurgulamış olduğumuz gibi, ikiye parçalanmış ve Azerbaycan halkının yerleştiği tarihî coğrafyanın sınırlarında birtakım değişiklikler görülmüş, bu sayede bölgenin jeopolitik durumu da önemli ölçüde değişikliğe uğramıştır. Söz konusu iki imparatorluk arasındaki çekişme ve savaş ortamı aslında 17. Yy.ın ilk yarısına kadar sürmüştür. Kaybedilen toprakları geri almaya çalışan I. Abbas 1603 yılında Tebriz'i, 1604-1605 yıllarında Nahçıvan'ı, Maku'yu ve Aras Nehri kıyısındaki bölgeleri, Revan, Karabağ ve Serap'ı Osmanlılardan alarak Azerbaycan'a ilhak etmiştir. Safevi ordusu 1607-1616 yıllarında Gence, Şirvan ve Derbent'i almış, dolayısıyla ülkenin sınırlarını kısa süreliğine de olsa epey genişletmiştir ki sonuçta bölgenin jeopolitik durumu yeniden değişmiştir. 1618 Serav ve 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşmaları uzun zamandan beri devam eden Osmanlı-Safevi savaşlarını 18. Yy. başlarına kadar sonlandırdı ve bölgede geçici bir istikrar sağlandı.

Uzun süren savaşlar Safevi Devleti'nin durumunu ağırlaştırmış ve devletin sınırları içindeki çoğu halkın yönetimden memnuniyetsizliğine neden olmuştu. Bu nedenledir ki 18. Yy. başlarında Azerbaycan ve Fars vilayetlerinde Safevi yönetimine karşı halk ayaklanmaları yaşandı. Söz konusu dönemde Avrupa'da ve tüm dünyada merkezîleşmiş devletlerin güçlenmesi, yayılmacılık politikasının gelişmesi ve geleneksel imparatorlukların eskiden beri sahip oldukları

topraklardan sıkıştırılarak çıkarılması süreci cereyan etmekteydi. Devletin zayıflaması ve içteki ayaklanmalar sonucunda Safevi Devleti'nin Hanlıklara parçalanması kaçınılmaz hale geldi. Bu parçalanma süreci aynı dönemde Hazar Denizi ve Karadeniz havzalarıyla Kafkasya'da kendi imparatorluk çıkarlarını temin etmeye çalışan Büyük Britanya ve Rusya'nın işine gelmekteydi.

1700-1721 yıllarında İskandinav ülkeleriyle süren Büyük Kuzey Savaşı sonucunda Rusya Baltık Denizi'ne çıkmayı başardı ve "imparatorluk" oldu. Ne var ki yılın büyük bir bölümünü buz tutan Baltık Denizi deniz ticaretine elverişli değildi. Rusya İmparatorluğu sıcak denizlere inme planını uygulamaya koymaya başladı. Rusya, bu planın uygulanabilmesi için bütün yolları mubah görüyordu. Kuzey Azerbaycan topraklarına ve bu arada Derbent, Şirvan, Gence ve diğer bölgelere diplomatik heyetler gönderildi ve keşif amaçlı seferler düzenlendi. I. Petro'nun Hazar kıyısına ve Kafkasya'ya yönelik büyük planları bulunuyordu. Rusya Kafkasya'da etkili olabilmek için hem Osmanlı Devleti, hem de Safevilerle görüşüyor ve bu iki devlet arasındaki çekişmeden faydalanmaya çalışıyordu. 1722-1723 yıllarında Rusya Derbent, Bakü ve Reşt'e saldırdı, Azerbaycan'ın Hazar kıyısındaki bölgelerini işgal etti. Bu işgaller bölgenin jeopolitiğinde yeni değişikliklere neden oldu.

Safevilerin gitgide daha fazla güç kaybetmesinin ve ülke içinde yaşanan iktidar değişikliğinin ardından Kafkasya'ya sahip olma mücadelesi Osmanlı Devleti ile Rusya arasında şiddetli bir rekabete dönüştü. İki devletin de büyük bir savaştan kaçınması sonucunda 1724 yılında İstanbul Antlaşması imzalandı. Antlaşmaya binaen Osmanlı Devleti, Safevilerin "Rusya'ya taviz verdiği Hazar kıyılarının" yeni statüsünü kabul etti. Karşılığında Rusya; Şirvan istisna tutulmak kaydıyla Safevilere ait Batı Azerbaycan topraklarının ve Güney Kafkasya'nın bir bölümünün (Azerilerle meskûn Borçalı, Batum bölgeleri, Kırım vb.) Osmanlı yönetimine girmesini kabul edeceğine garanti verdi.

Bu suretle Osmanlı ile Rusya devletleri Safevilere ait bir kısım Azerbaycan topraklarını paylaşmak hususunda anlaşmış oldular. Sonuçta bir yandan Azerbaycan'ın siyasi coğrafyasında ve jeopolitik haritasında önemli değişiklikler oldu, diğer yandan ise bölgede büsbütün yeni bir jeopolitik ortam oluştu.

Söz konusu dönemden itibaren Ruslar, "Bakü ve Azerbaycan" tanımını kendi yönetimleri altındaki Kuzey Azerbaycan topraklarını anlatmak üzere kullanmaya ve bu toprakları Rusya'nın bir parçası olarak görmeye başladılar. Böylesi bir yaklaşım Rusların Bakü'ye ilişkin stratejik niyetlerinin de habercisiydi, nitekim daha sonraki dönemlerde ve hatta Sovyetler Birliği döneminde bile Bakü'nün Rusya'ya ilhakı için çeşitli planlar uygulanmaya çalışılmıştır.

Hazar boyunu işgal ettikten sonra Rusya Kafkasya'da geçici bir süre için sakinleşti. Fakat bu sakinleşmenin arkasındaki neden daha sonraki işgaller için güç toplama ihtiyacıyla beraber, I. Petro'nun ölümü ve iktidar değişikliğiydi. I. Petro'nun yerine geçen imparator hatta bir süreliğine Azerbaycan'daki Rus ordularını geri çekti ve bu ülkenin Kafkasya politikasına belirsizlik hâkim oldu.

Bu arada Osmanlılarla Safeviler arasında Güney Azerbaycan'a ve Güney Kafkasya'ya hâkim olma mücadelesi 1724-1735 yılları arasında ciddiyet kazandı. Azeri kökenli komutan Nadir Osmanlıları Güney Azerbaycan ve Güney Kafkasya'dan çekilmek zorunda bıraktı. Akabinde, 1735 yılında Nadir Şah Rusya'yı da Gence Antlaşması'nı imzalamak zorunda bıraktı. Bu antlaşmaya göre Rusya Hazar boyundan tamamen çekiliyordu. Dolayısıyla Azerbaycan'ın ve Güney Kafkasya'nın siyasi coğrafyası bir kez daha değişti.

Osmanlılara ve Ruslara karşı kazandığı zaferler sayesinde Nadir Şah Azerbaycan topraklarını çoğunlukla kendi yönetimi altında birleştirdi ve Safevilerin saltanatındaki iktidarını 1747 yılına kadar sürdürdü. Nadir Şah'ın kurduğu merkezîleşmiş devlet, ölümünün ardından 18. Yy. sonlarında bir kez daha parçalandı. Bu tarihten itibaren Azerbaycan'da, merkezîleşmiş devletten kopan Hanlıklar mevcudiyetlerini sürdürmeye başladılar. Güneyde Tebriz, Urmiye, Hoy, Karadağ, Serap, Maraga, Maku, Erdebil, kuzeyde ise Nahçıvan, Karabağ, Gence, Bakü, Guba, Şeki, Şamahı, Revan, Lenkeran ve Cevat Hanlıkları ortaya çıktı. Hanlıkların ortaya çıkışı, daha sonraki tarihî süreçte Azerbaycan'ın jeopolitik durumuna ciddi şekilde tesir edecek nesnel bir etkene dönüştü.

İçte kendi egemenliklerini temin eden Hanlıklar birbirinden bağımsız politika izlemeye, Türkiye, Rusya ve diğer komşu ülkelerle ilişkiler tesis etmeye başladılar. Hanlıklar dış politika konusunda büyük ölçüde bağımsız hareket ediyorlardı. Kendilerine ait orduları, maliye ve yönetim sistemleri bulunan Hanlıklar, dış ülkelerle de diledikleri gibi yazışıyorlardı.

Askerî ve politik açıdan Hanlıklar elbette ki bölgelerindeki büyük devletlerin yayılmacı niyetlerine karşı koyacak güçte değillerdi. Buna rağmen, Azerbaycan halkının büyük ve zengin bir maziye sahip bulunan devlet geleneğini yaşatmaya devam eden Hanlıklar, çevre ülkelerle bağımsız ilişkiler kuruyorlardı.

Hanlıkların Türkiye, Rusya ve diğer ülkelerle ilişkileri büyük ölçüde milli ve dini taassuba dayanmaktaydı. Söz konusu devletler de Hanlıkları, kendi politik ve stratejik çıkarları doğrultusunda kullanarak Güney Kafkasya'da ve bu arada Azerbaycan'daki konumlarını pekiştirmeye çalışıyorlardı. Rusya Gürcüleri ve Ermenileri, Türkiye ise Azerileri ve diğer Müslüman halkları himaye ediyor ve bunların dış dünyayla temaslarını kontrol altında tutmaya

çalışıyordu. Milli ve dinî etkenin arkasında her devletin kendi jeopolitik çıkarlarını gerçekleştirme çabası vardı.

Azerbaycan coğrafyasının jeopolitik durumunda 19. Yy.da yine ciddi değişiklikler yaşandı. Rusya-İran, Osmanlı-Rusya, Osmanlı-İran savaşları sonucunda Kafkasya ve Azerbaycan'da yeni bir jeopolitik durum ortaya çıktı. 1804-1813 ve 1826-1828 yıllarında cereyan eden Rusya-İran, 1806-1812 ve 1828-1829 yılları arasında cereyan eden Rusya-Türkiye savaşları sonrasında Azerbaycan'ın kuzey Hanlıkları ve Karadeniz'in doğusu da dâhil olmakla Güney Kafkasya Rusya tarafından tamamen işgal ve ilhak edildi. Kuzey Azerbaycan'ın jeopolitik durumu büsbütün değişikliğe uğradı. İşgal edilen Kuzey Azerbaycan toprakları birer Hanlık olarak, Azerbaycan halkı ise Bakülüler, Şirvanlılar, Nahçıvanlılar, Revanlılar, Lenkeranlılar vb. isimlerle Rusya İmparatorluğu'nun yönetimi altına girdiler.

Gülistan[4] (1813) ve Türkmençay[5] (1828) Antlaşmaları şartlarına nazaran Kuzey Azerbaycan bütünüyle, Batı Azerbaycan ise kısmen (Revan Hanlığı toprakları ve Gürcistan'da Azerilerin meskûn olduğu Borçalı Vilayeti) Rusya'nın yönetimi altına, Güney Azerbaycan ise bütünüyle, birtakım kaynaklarda artık İran olarak anılan Safevi Devleti'nin yönetimi altına girdi. Batı Azerbaycan'ın diğer bölgeleri ve bu arada Aras Nehri'nin batısındaki bölgeler Osmanlı İmparatorluğu içinde kaldı. Bu suretle Safevi İmparatorluğu'nun birtakım savaşlar sonucunda tek bir yönetim altında toplamayı başardığı Azerbaycan toprakları parçalanarak üç devlet arasında paylaşıldı. Bu şartlarda Azerbaycan'ın jeopolitik durumu yine bütünüyle değişmiş oldu. Fakat topraklarının paylaşılmasının ardından bile Azerbaycan, uzunca bir süre bölgenin büyük devletlerinin çıkarlarının çatıştığı jeopolitik mekân olarak kalmaya devam etti. Jeopolitik literatüründe "Kuzey Azerbaycan", "Güney Azerbaycan", "Batı Azerbaycan" gibi terimler ortaya çıktı.

Söz konusu jeopolitik değişiklikler daha sonraki dönemlerde Azerbaycan'ın kuzeyinin, güneyinin ve batısının gelişme yönlerinin ve düzeylerinin farklılaşması ve Azerbaycan halkının ulusal kimliğinin şekillenmesi üzerinde büyük ölçüde etkili oldu. Özellikle ulusal kimliğin şekillenmesi süreci Kuzey, Güney ve Batı Azerbaycan'da hem içerik, hem de biçim açısından farklılık arz

---

[4] *Мирный трактат заключенный между Россией и Персией в Гюлистане* [*Rusya'yla İran Arasında Gülistan Barışı*], Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi, Bölüm 202, Klasör 1, Dosya 25, Yaprak 279-283.

[5] *Манифест об окончании войны и заключении мира с Персией* [*İran'la Savaşın Sonra Ermesi ve Barış Manifestosu*], Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi, Bölüm 202, Klasör 1, Dosya 71, Yaprak 312-317.

etmeye başladı. Uygarlık düzeyi açısından Avrupa ülkelerinin gerisinde kalmasına rağmen, Rusya, söz konusu dönemde Türkiye ve İran'a kıyasla daha hızlı bir gelişme kaydetmekteydi. Bu sayede, Rus yönetimi altına girmiş olan Kuzey Azerbaycan'da ve Batı Azerbaycan'ın bir parçasında Rusçanın ve Rus kültürünün de aracılığıyla yeni bir eğitim, bilim ve kültür ortamı şekillenerek gelişmeye başladı. Bu "aydınlanma hareketini" kendi sömürge politikası çerçevesinde gerçekleştirmeye ve Azerbaycan halkı üzerinde Ruslaştırma siyaseti uygulamaya çalışan Rusya, kendinden büsbütün farklı millî ve dinî kimliğe sahip bulunan bir halkı asimile etmeyi başaramadı. Aydınlanma hareketi bilakis, Azerbaycan halkının ulusal kimliğinin, dilinin, dinî ibadetlerinin, gelenek ve göreneklerinin, manevi ve ahlaki değerlerinin şekillenerek gelişmesi sürecini destekledi.

Güney Azerbaycan'ı kendi yönetimi altında bulunduran İran'da ve Batı Azerbaycan topraklarının bir parçasının bulunduğu Osmanlı Devleti'nde ise Azerbaycan halkının ulusal kimliğinin şekillenerek gelişmesi süreci birer bağımsız çizgi olarak sürdürülemedi. İran'da Şii İslam, Osmanlı'da ise dil birliğine dayalı Türklük çerçevesi içinde kalarak son buldu. Bu ülkelerde Azerbaycan halkına özel milli eğitim kurumları, milli basın, ibadet mekânları ve kültür merkezleri oluşturulmadı, bilakis, Azerbaycan halkına karşı etkili bir asimilasyon politikası uygulanmaya başlandı.

Rusya, daha önce anılan birtakım olumlu gelişmelerle beraber, Azerbaycan halkı açısından bazı ciddi jeopolitik sorunların da temelini attı ve işgal ettiği topraklardaki konumunu pekiştirmek amacıyla, Güney Kafkasya'nın "daha güvenilir topluluklarını" kullanmakla Azerbaycan'ın demografik durumunu değiştirme çalışmalarına başladı. Güney Kafkasya'ya bu bölgenin dışından Ruslar, Almanlar, Lehler ve özellikle Ermeniler göç ettirildi. Rusya İmparatorluğu'nun Osmanlı ve İran sınırlarındaki Azerbaycan topraklarına büyük kitleler halinde Ermeniler göç ettirildi ve bilinçli bir şekilde yerleştirildi. Rusya'nın; Azerbaycan topraklarının Ermenileştirilmesine yönelik bu politikası elbette ki nedensiz değildi. Tarih boyu hep Müslüman halklarla bir arada yaşamış olan Ermeniler, bu halkların dillerine, gelenek ve göreneklerine aşinaydılar, ortama kolayca uyum sağlayabiliyor ve diğer yandan itaatkâr halk olarak biliniyorlardı.

Ermenilerin Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesi, beraberinde pek çok sorun ve bu arada gelecekteki jeopolitik değişikliklerin de temellerini oluşturacak problemler getirdi. Bereketli Azerbaycan topraklarına yerleşen ve topraklarda zengin olan Ermeniler, daha sonra millî ve dinî çatışmalara sebebi-

yet vermeye, göç ettirildikleri toprakların asli unsurlarını köşeye sıkıştırmaya başladılar.

Yayılmacı savaşların akabinde Azerbaycan topraklarının parçalanarak paylaştırılması ve bu topraklara Ermenilerin göç ettirilmesi, 19. Yy.da Azerbaycan'ın jeopolitik durumunda olumsuz yönde ciddi bir değişiklikti ve Azerbaycan halkının kaderiyle beraber, gelecekteki ulusal devletinin coğrafyası üzerinde de büyük ölçüde etkili olmuştur. Rusya'nın bölgede takip ettiği "böl ve yönet" politikası Güney Kafkasya bölgesinin tamamında kanlı savaşlar eşliğinde yaşanan başlıca jeopolitik değişiklikler için de uygun ortamı hazırlamış oldu.